

УДК 327.84(497.1)“1948/1990“(093.2)(049.3)
DOI:https://doi.org/10.22182/ni.4032021. 14
Осврт

Слободан Јанковић*

Драган Бисенић (прир.),
*Од националног идеализма до националне трагедије: ЦИА и
Југославија (1948 – 1990), документи*, Том I Club Plus,
Београд 2021, 633 стр.

* Др Слободан Јанковић, виши научни сарадник, *Институт за међународну политику и привреду*, Београд, slobodan@diplomacy.bg.ac.rs
Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Република Србија и изазови у међународним односима 2021. године“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2021. године.

Тема отварања тајних докумената, али и утицаја страних служби на политичка дешавања у првој и другој Југославији и посебно на прилике у СФРЈ већ дуго привлачи пажњу. Још крајем 1980их појављују се у ондашњој домаћој штампи чланци о пореклу председника који је владао и представљао се као апсолутни монарх, или како се наводи у процени ЦИА *НИЕ 15-67* од 13. априла 1967 “државом апсолутно влада Тито као шеф дисциплиноване Комунистичке партије” (стр. 274). Југословенска улога између тадашњег истока и запада, везе са НАТО, те касније истраживање улоге западних служби и посебно ЦИА у разбијању и распаду Социјалистичке Југославије остају још увек недовољно отворена тема, можда најзначајнијим делом и захваљујући још увек недовољној доступности документације. Овај недостатак се за сада надомешћује сведочанствима појединих учесника самих догађаја. У том смислу је свакако занимљив низ сведочења некадашњег припадника Службе државне безбедности Драгана Филиповића у његовој чувеној “Анатомiji глобалног смрада” доступној на интернету.

Често се о деловању неке стране службе сазна прво преко штампе. Тако је рецимо *Политика* марта 2009. пренела податке из чланка објављеног у америчком ЛА Тајмсу, о сарадњи тадашњег шефа српске тајне службе (Државне безбедности), Јовице Станишића и америчког агента ЦИА Вилијема Лофгрена (William Lofgren).¹

Књига која је пред читаоцем представља вредан допринос нашем разумевању начина на који је једна од две водеће светске силе у периоду Хладног рата ‘видела’ Југославију. Систематизација документације помаже целовитијем и бољем увиду у односе САД и Југославије и даје још мало светлости на улогу комунистичког врха у управљању земљом и њеном усмеравању ка краху који ју је коначно и задесио. Пре дванаест година тадашњи директор Института за савремену историју, приредио је део докумената овде објављених, наводећи их као резултат рада у Националном архиву у Вашингтону током 2006. године. Временски распон, број доку-

1 ‘Serbian spy’s trial lifts cloak on his CIA alliance’, *LA Times*, March 1, 2009, <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-2009-mar-01-fg-serbia-special-story.html>

мената па и превод оних који се поклапају у две публикације представљају очигледне разлике. У случају монографије *Документи ЦИА о Југославији 1948-1983*, ради се о 21 документу, док их је у овој публикацији 42. Осим тога, нема ни уводних есеја припадника ЦИА као у Бисенићевом издању. (Pavlovic 2009, 335). Иако публикација на којој је радио тим Института за савремену историју има мање докумената, чак 6 нису објављени у селекцији коју су обавили стручњаци ЦИА и занимљиво, сви се односе на унутрашњу политику, репресију према свештенству и слично. Бисенићево издање пати од недостатка наслова докумената у изворнику, што би олакшало поређење са енглеском верзијом.

У уводу приређене колекције Момчило Павловић се осврнуо на у децембру 2006. објављену збирку на енглеском која је сада преведена на српски и записује “Сматрам да документација коју је ЦИА до сада декласификовала више скрива него што открива, у очигледном настојању да се оправдају политика и поступци администрације САД и непогрешивост обавештајне службе у њеним проценама.” А те процене су такве да, како Павловић указује у првим годинама рада (основана 1947) ЦИА није успевала да предвиди не само раскид Тита и Стаљина него ни избијање грађанског рата у Колумбији (1964) и почетак Корејског рата 1950. Он наводи да крајем осамдесетих ни лаику није било тешко да предвиди распад Југославије. (Pavlovic 1948- 1983, 9-15). Текст који су припремили амерички аутори, а приређивач допунио сопственим есејима, садржи велики уводни део који чине три текста: “Хладноратовски парадокси” Бисенића; предговор Томаса Фингера (Thomas Finger), некадашњег председника националног обавештајног савета САД; и увод Мартина ван Хојвена, обавештајца задуженог за Европу у периоду 1987-1991. Средишњи и најдужи део са 42 објављена документа превео је Драган Бисенић коме и за ово ваља одати адекватно признање, те последњи део са четири додатка и закључним есејом приређивача. Бисенићеви преводи се разликују од оних из 2009. и одликује их већа јасноћа у читању. Негде су разлике такве да је можда потребно погледати оригинал на енглеском и одредити се шта је верније оригиналу. Листа имена и појмова је врло важна за претрагу и коришћење ове

вредне историјске грађе на српском језику. Бисенић је објавио осам докумената више од америчке верзије, а један од њих је и процена односа са СССР који само у једном мањем сегменту констатује односе Москве и Београда. (507-515).

Документи изложени у целости започињу новембром 1948. године и завршавају чувеном обавештајном проценом N1E 15-90. из октобра 1990. која предвиђа брзи и незаустављиви распад земље. Додуше, на јесен 1990. није било потребно имати ЦИА ресурсе за такав закључак.

ДРЖАВНЕ ТАЈНЕ И ОБАВЕШТАЈНЕ ПРОЦЕНЕ КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ

Треба скренути пажњу да овде објављени материјал у сваком случају не представља укупну архиву америчких тајних служби, па ни Централне информативне агенције (ЦИА) о Југославији у поменутом периоду. Овде нема извештаја појединих агената и повезаних лица, нити тајних извештаја о појединим проблемима, који се полако објављују. Пример усредсређене пажње на појединачно питање је објављивање докумената ЦИА на тему Истре у периоду у коме је та област била подељена на окупационе зоне А и Б. (Orlović 1946-1954, 272).

Тајни документи и тајне историје *historia arcana* представљају важан извор, јер најчешће нису помућени потребом да се допадну читалачкој публици, мада и ту има места за грешке код састављача који настоје да прикажу пожељне информације не би ли и сами оправдали свој ангажман. На ту тему је занимљив и филм *Наш човек у Хавани*, а књиге — сведочанства попут *Службе Горана Живаљевића* и *Опела за државну тајну* Зорана Мијатовића (Мијатовић 2004, 400, Живаљевић 2020, 244) — указују да су и службе понекад компромитоване по партијској линији или радом за непријатељске снаге. Откриће Теодоре Толеве о тајним плановима државног врха Аустро-Угарске о прављењу албанске политичке нације указују на нијансирано разумевање проблема који се обрађује и разумевања истог. (Толева 2016, 574). Састављачи дела докумената које је Толева обрадила бавили су се управо послом којим и они чије анализе и процене сада

имамо у преводу на српски. Дакле и они су се бавили обавештајним проценама и анализама да би доносиоци одлука могли, користећи се њима, да планирају деловање.

Свакако и када се састављач тајних докумената понаша професионално, његов или њихов положај те уверења утичу на материјал који остаје. Објављивање тајних докумената и њихова обрада односно тумачење налаче помало открићу неке тајне историје. Но, историчари, као истраживачи документације похрањене у архивама, библиотекама и другим установама имају недостатак сопственог искуства са предметом истраживања. Та могућност да се изблиза нешто осмотри и сазна остаје привилегија састављача тајних историја или тајних докумената. Пропопије, аутор чувене *Тајне историје*² Јустинијанове владавине (527-565), или списи Константина Порфирогенита намењени његовом сину и наследнику, те анонимни аутор *Тајне историје Монгола* (спис састављен за потребе владајуће монголске династије) писали су дакле, као људи који су имали приступ информацијама много више од обичног чиновника, што је и случај агената тајних служби.

НОВА САЗНАЊА

Италијански истраживачи британских и америчких архива Фазанела и Ђерегини дошли су до фантастичних открића о умешаности Велике Британије у италијанску унутрашњу политику у периоду од 1878. године до последње године са које је скинута ознака тајности. Они су успели да пронађу каталог са списком сарадника, списком сооба подобних за врбовање и особа које треба надзирати као непријатеље британске империје. Књига пред нама није тог типа и нема ту врсту открића, јер између осталог и није плод истраживања већ документација објављена у њој представља превод збирке која је приређивачу и низу других особа предочена на конференцији одржаној у САД 2006. године.³

2 Додуше Прокопије из Цезареје је очигледно лично осећао изузетну нетрпељивост или мржњу према Јустинијану и можемо само да нагађамо чме је осујећен да би гајио такву врсту осећања.

3 Конференција у оквиру Међународног пројекта о студијама Хладног рата, која је одржана 2006. у Центру „Вудро Вилсон“ у Вашингтону.

У том смислу, било би погрешно очекивати да ови документи открију много више од америчког погледа на Југославију и њену улогу у светској политици у време Хладног рата. Али, ако сами документи откривају тек синтезу (и то годишњу) свих сазнања америчке агентуре и дипломатије, онда есеји приређивача откривају и нешто више. Сазнања Бисенића потичу и од вишегодишњих разговора са Владимиром Велебитом и Иваном Мишковићем, двојцом највиших обавештајаца у војним врховима комунистичке Југославије.

Сама књига открива и занимљив детаљ о томе како је потомак аустро-угарске па југословенске официрске породице српског порекла по мушкој линији, Велебит фактички у договору са Американцима био оснивач војнообавештајне службе социјалистичке Југославије. Оно што Бисенић прећуткује је да је Велебит пре тога већ био човек од посебног поверења Броза. Наиме, он је Броза још јануара 1940. посећивао у Цариграду доносећи му поруке Херте Хас коју је чувао касније током 1941. у Загребу све до њеног хапшења. Такође је индикативно да када Броз након окупације прелази из Загреба у Београд, Велебит остаје у Загребу све до средине 1942, када одлази код свог сарадника Тита као човек од поверења и исте године бива члан тројке која тајно преговара са Немцима све до јануара 1945. године.⁴ Он одмах у штабу постаје Начелник војносудског одељења при Врховној команди. Стаљин и совјетска врхушка су Велебита јасно означавали као енглеског човека⁵ још пре него што он успоставља сарадњу са Американцима, попут Алена Далса, који ће (уз сарадњу са Британцима) основати ЦИА.⁶ Интересантно је да је

4 Др Александар Тимофејев, “В. Велебит – Титов лични повереник. Тајна дипломатија партизанског покрета* (Милан В. Терзић, Моћ и утицај војне дипломатије: мисије Владимира Велебита 1943–1945, Београд: Медија центар Одбрана, 2012, 276 стр.), *Токови историје*, бр. 1 (2013): 324-326.

5 Били би благи када би рекли попут измишљеног лика пуковника НКВД Александра Дмитрича у чувеној *Монтажи*, Владимира Волкова. Али Александар је ипак био вођен осећањима и он на концу ипак одлучује да живи у истини и стога постаје слободан човек, макар на кратко.

6 Податке о Велебиту Совјети су црпели не само преко локалних сарадника НКВД и Коминтернине обавештајне службе у Југославији него, вероватно и преко Кембричке петорке — совјетских шпијуна инфилтрираних у британску службу. Види у: Др Александар Тимофејев, “В. Велебит – Титов лични повереник. Тајна дипломатија партизанског покрета”, *op. cit.*, 328-332. О сарадњи Далса са Енглезима писао је у чланку сада недоступном на интернету

по речима тадашњег министра спољних послова Велике Британије, Тито енглеска “битанга”.⁷ Велебит ће много касније покушати да закамуфлира порекло уверења Совјета о њему као човеку који је радио за Енглезе. Наиме, у приказу књиге о Велебиту, објављене 2001. у Загребу, Твртко Јаковина указује и на занимљиво сведочанство овог вишеструког агента, да је нека љубавна афера могла навести Совјете на напред поминути закључак.⁸(Jakovina 2001, 512). Но, сам Бисенић нуди јако занимљив детаљ, а то је брига америчке тајне службе за каријеру Велебита, где двојива обавештајца разматрају шта би било штетно, а шта корисно за југословенског генерала, обавештајца и дипломату и како га посаветовати у том смислу (X). Колико је лица имао тај човек вероватно још увек није познато јавности. Мени је интересантно сведочење моје бабе, која је током рата била илегалац у Београду и након рата (по свему судећи) у њему препознала ‘Хрвата’ који је одао део партијске организације тајној полицији и затим отишао у Загреб да би после рата постао шеф Титовог кабинета.

Документа која је објавио амерички Национални обавештајни савет под председавањем Томаса Фингера (Thomas Fingar) који је и написао предговор, трећа су таква публикација (после оних о рату у Вијетнаму и о Кини). Он пише да је

и у штампи Слободан Јанковић у чланку: Запад против Италије, својевремено објављеном на сајту Фонда стратешке културе. Јанковић се позива између осталог и на На исту тему постоји обиље објављене грађе у две монографије на италијанском језику: Cereghino, Maria Jose, Fasanella, Giovanni, *Il Golpe Inglese*, Chiarelettere (terza edizione – треће издање), 2015a; и Cereghino, Maria Jose, Fasanella, Giovanni, *Colonia Italia*, Chiarelettere 2015b. Далса су регрутовали Британци 1940. године у Британску канцеларију за сарадњу (новоосновано обавештајно тело на чијој је адреси у Њујорку боравио управо Ален далс. Види: <https://spartacus-educational.com/USAdulesA.htm>

7 U.S. Department of State. (1949b, September 14). Memorandum of Conversation, by the Secretary of State. CFM Files, Lot M-88, Box 144, Memos Conv Formins and Sec Sep 1940, William Z. Slany, Rogers P. Churchill (eds.), In: *Foreign Relations Of The United States, 1949. Eastern Europe; The Soviet Union*, Volume V, [Washington,] United States Government Printing Office, Washington 1975. Према: Slobodan Jankovic, “Nato Road to Serbia: Why 1999?” , in: Nebojša Vuković (ed.), *DAVID vs. Goliath : NATO war against Yugoslavia and its implications*, Institute of International Politics and Economics : Faculty of Security Studies,- Belgrade : 2019 (Novi Sad : Mala knjiga +). str. 158.

8 Tvrтко Jakovina, Recenzija, Prikaz slučaja, (Mira ŠUVAR, Vladimir Velebit, svjedok historije, Razlog d.o.o., Zagreb, 2001., 512 str.), *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 34, No. 1, (2002), 271.

“идентификовање и разврставање релевантних докумената” извршио тим који је предводио Мартин ван Хојвен (Martin van Neuwen). (XXVII). Фингар и Хојвен истичу значај грађе за историчаре и (друге) научнике. Хојвен каже да је значај објављивања тих процена у томе што: “садржи материјал који представља драгоцен извор и за званичнике и за друге у – САД и Европи – чији је задатак да помажу у преобликовању будућности Балкана. Ако је тачно да је историја учитељица живота, онда се ово запажање мора применити на област у којој су, изгледа, често на несрећан и беспомоћан начин, догађаји мотивисани историјским сећањима и успоменама народа који радије живе сећајући се прошлости него у суочавању са будућношћу.” (XXVIII-IX).

Он додаје два значаја за америчко ангажовање у Југославији: истраживање “агресивног национализма” и због сарадње са истом ради наношења пораза силама Осовине. (XXIX). Иако се претпостављало да Америка није успела да ‘види’ надолazeћи сукоб Тита и Стаљина (који је подстицао стари агент Коминтерне, Титов формално трговачки изасланик у Турској Јосип Копинич — један од Велебитових ментора), Хојвен тврди да је амерички отправник послова у Београду, Џон Кебот (John Cabot) у фебруару 1947. наговештавао такав сукоб, и поновио такве слутње јула исте године. Кебот је то објашњавао “појачаним национализмом ове земље.” (XXX).⁹

Прва и многе касније процене баве се југословенско-совјетским односима, могућностима за инвазију Совјетског Савеза, проценама способности Југославије да се одбрани и ширих последица у комунистичком табору и у Европи. Тако новембра 1948. оцењују да рано помирење Тита и Стаљина није вероватно, да Тито не може тренутно да у потпуности прекине сарадњу са СССР па ће подржавати њихову спољну политику (5), али и због чињеница да Тито “схвата да су западне силе већ заузеле ставове који су у сукобу са главним циљевима спољне политике Југославије.” Овде се мисли на питање Трста, Корушке и грчки грађански рат, што се врло брзо показало као погрешна процена са краткотрајним

9 Ипак, да би се правилно оценио значај Каботових оцена требало би их упоредити са другим оценама за Румунију, Бугарску, Чешку, Пољску, Источну Немачку... и видети да ли је и тамо били сличних оцена и када.

уласком Југославије у пакт или савез са Турском и Грчком (1952).¹⁰ (Vukman 1953, 58). Историчар Питер Вукман чак тврди да је југословенски ауторитарни владар већ истог месеца у којем је урађена прва америчка процена овде изнета, одлучио да пристане на захтеве Запада у погледу три поменућа питања у замену за помоћ, али то није хтео да им открије до 1949. године.¹¹

У опсежној анализи (NIE 31-57) од 11. јуна 1957. закључује се да “југословенска комунистичка диктатура остаје јака и очигледно јединствена”, (184) али се ипак анализирају потенцијални сценарији за период после Тита. (193-4) Шта после смрти Тита се понавља и у другим проценама. (посебно 1973.) Сазнајемо да је Тито 1957. тајно настојао да задржи везе са НАТО преко неформалне војне размене са Грчком. (197).

Титов улазак у ванблоковску политику и сарадњу са афро-азијским блоком означава се економском потребом, али и жељом за задовољење престижа Тита и потребе да Југославија остане независна. (194, 197, 199). Отопљење односа са Москвом и признање Источне Немачке донело је комунистичкој Југославији совјетско-источнонемачке кредите у вредности од 250 милиона долара (200). Међутим, југословенска зависност од западне помоћи је оцењена круцијалном у односима Београда са Москвом и “улогом коју земља има на међународној сцени”. (203). У документу који представља одговор на NSSM, Југославија: обавештајна процена налазе се потврде независне политике Београда (308-9).

Бисенићеви есеји износе битан податак о формирању војнообавештајне службе по замисли, како смо видели, енглеског човека¹² (VIII-IX), али и потписивање сарадње упра-

10 Више о томе види у: Vukman, Peter, “The Balkan Pact, 1953-58: An analysis of Yugoslav-Greek—Turkish Relations based on British Archival Sources”, *Mediterrán Tanulmányok (Études sur la région méditerranéenne)*, Szeged 2013): 22.

11 Vukman, Peter, “The British Foreign Office on Yugoslav-Greek Relations Between 1949 and 1967”, in: Metin Ünver (Ed.). *Turkey & Serbia: Changing Political and Socio-Economic dynamics in the Balkans*, International Balkan Annual Conference Book Series (6), (Istanbul University 2018): 48.

12 Сам Бисенић не наводи да је Велебит био енглески човек. Насупрот томе, целокупан тон у оба есеја као да говори да је социјалистичка Југославија водила самосталну и суверену политику, сарађујући у мери која је њој одговарала и имајући у виду првенствено југословенске националне интересе.

во са западним савезницима, Британцима и Американцима 24. јануара 1945. године (IX). То се може објаснити потребом за координацију напора у окончању рата(), или је у питању била сарадња која је била заматак политике осцилирања између Истока и Запада, или пак учвршћивање већ постојеће сарадње са Британском империјом, која је деловала преко Фицроја Меклина (једног од узора за Џемса Бонда)? Сва обавештајна сарадња са англоамериканцима је требало да иде преко (поверљивог) Велебита. Велебит ће, открива Бисенић, касније поставити темеље за обавештајну сарадњу УДБА и ЦИА, током деветомесечног боравка у САД (1950-1951), а што ће верификовати други из тројке која је преговарала са Немцима, Коча Поповић (XVI-XXII).

Материјал који је превео и представио публици, Бисенић одређује као својеврсни парадокс, због подршке западна 'националном комунизму', те представља и друга западна документа, појединости из интервјуа које је обављао са југословенским војним обавештајцима, али и интервју са Мартином вон Хојвеном шефом тима последње овде преведене процене. Занимљиво је да су поред њега у тиму који је састављао исту били двоје осведочених србофоба, Дејвид Гомперт и Рамет који је у међувремену променио пол и постао Сабрина. Ови есеји доприносе бољем сагледавању историје Југославије у периподу од краја Другог светског рата до седамдесетих година 20. века, али указују и на домете анализе у агенцији ЦИА коју јавност често мистификује као изузетно промућурну.

Имајући све наведено у виду, можемо да закључимо да колекција коју је Бисенић приредио и превео, уз уводну и поговорну целину (као и зборник који је раније приредио Момчило Павловић) представљају допринос изучавању историје, имају значај како за стручну, тако и за ширу јавност. Они ће постати део незаобилазне литературе за све који се баве историјом Хладног рата на Балкану и односима Београда са великим силама.

* Овај рад је примљен 14. новембра 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 15. децембра 2021. године.